

Қўқон хонлигида мамлакат бошқарув тизимининг махаллий бўғинлари ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари

Миржалол Ҳайрулло ўғли Рустамалиев
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2990-5650>
mirjalolrustamaliyev@gmail.com
Наманган давлат университети

Аннотация: Ўзбек халқи давлатчилиги тарихи Ўрта Осиё ҳудудида турли даврларда мавжуд бўлган давлатлар ўзининг ички ва ташқи сиёсатини мураккаб бошқарув тизимига асосланиб амалга оширганлигини кўрсатади. Бу жараёнда марказий бошқарув тизими билан бир қаторда маҳаллий бошқарув тизими ҳам муҳим роль ўйнаган.

Калит сўзлар: беклик, оталиқ, қушбеги, девонбеги, парвоначи, хазиначи, додхоҳ, “Тарихи Нофей”, муллалик, муфтийлик, қозилиқ, мирзалиқ ва мударрислик

Local links of the country's management system in the Kokan Khanate and their specific aspects

Rustamaliyev Mirjalal oglu Khayrullo
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2990-5650>
mirjalolrustamaliyev@gmail.com
Namangan State University

Abstract: The history of the statehood of the Uzbek people shows that the states that existed in Central Asia at different times implemented their domestic and foreign policy based on a complex management system. Along with the central management system, the local management system also played an important role in this process.

Keywords: beklik, atalik, qushbegi, devanbegi, parvanachi, khazinachi, dodhokh, “History of Nofei”, mullah, mufti, qazi, mirza and mudarris

Хонликнинг маъмурий - ҳудудий бирлиги вилоятлар, ўз навбатида бекликларга бўлинган эди. Хонликдаги маҳаллий бошқарув аппарати вилоятлар марказида жойлашган. Маҳаллий бошқарув тизими ҳам марказий бошқарув тизими сингари ижро органи бўлиб, олий ҳукмдор номидан берилган, мамлакатнинг ички ва ташқи ҳолатини мустаҳкамлашга қаратилган топшириқларни бажарарди. Жумладан, у вилоятлардаги аҳолининг турмуш

тарзини бир маромда ушлаб туриш, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари устидан назоратни амалга ошириш, ҳарбий кучларни сафарбар этиш, солиқларни тўплаш, давлат билан аҳоли ўртасидаги муносабатларни амалга оширувчи орган сифатида вилоятларда ижтимоий ҳимоя сиёсатини олиб боришга масъул эди.

Шу ўринда маҳаллий бошқарув тепасида ким турган эди, унинг вазифалари нималардан иборат эди ва Қўқон хонлигида маҳаллий бошқарув тизими тепасида турган ҳукмдорларнинг фаолиятига хос хусусиятлар қандай эди каби саволларга жавоб топиш тарих фани олдида турган бир қатор муаммоларни ҳал этиш учун муҳимлигини назарда тутган ҳолда Қўқон хонлигининг маҳаллий бошқарув тизимини мавжуд манбаларга асосланиб тадқиқ этдик. Биринчи навбатда, Қўқон хонлиги маҳаллий бошқарув тизимида биринчи мансабдор шахс, яъни вилоят бошлиғи кимлигини аниқлаб олиш керак. Бу хусусда Қўқон хонлиги тарихига оид тадқиқотларда турлича фикрлар мавжудлигини қайд этиб ўтиш лозим. Жумладан, Т.Бейсембиев хонликдаги вилоятларни ҳокимлар ёки волийлар бошқарган деган фикрни билдириб, «айрим ҳолларда марказий бошқарув тизимида муҳим ўрин тутган амалдорлар - оталиқ, кушбеги, девонбеги, парвоначи, хазиначи ва додхох мансабидагилар ҳам хонликдаги маъмурий ҳудудий бирлик бўлган вилоятларни бошқариши мумкин эди», - деб ёзади[1].

В.Плоских эса вилоятларни «...хоннинг гумашталари бўлган кушбеги ва ҳокимлар бошқарган», - деб кўрсатади[2]. Олимнинг вилоят ҳокимларини «хоннинг гумаштаси» деб аташи унинг бу масалага шўро мафқураси нуқтаи назаридан ёндашганлигидан далолат беради.

Айрим тадқиқотчилар вилоят ҳукмдорларини ҳокимлар деб атайдилар. Жумладан, А.П.Қаюмов ўз тадқиқотида хонликда «вилоятларни ҳокимлар бошқарар эди», - деб қайд этади[3]. Шундай фикрни Ҳ.Зиёев ҳам таъкидлайди[4].

Баъзи тадқиқотлар таҳлили бу масалага бошқача ёндашувлар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Хусусан, Й.Қосимов Қўқон хонлиги тарихига бағишланган тадқиқотида «...беклар ҳоким ва парвоначи деб номланганлар», - деб ёзади[5]. Вилоят бошлиқлари ҳоким деб номланганлигини билса-да, бу тадқиқотчининг шартли равишда уларни «беклар» деб аташи Қўқон хонлиги маъмурий бошқарув тизимини бузиб кўрсатишга олиб келади. Бу каби ҳолат С. Сооданбековнинг тадқиқотида ҳам кузатилади. У «Вилоятларни бек ва ҳокимлар бошқариб, улар баъзан кушбеги деб ҳам аталган» - деб ёзар экан, маҳаллий бошқарув тизимининг бош фигураси - ҳокимлар масаласида чалкашликка йўл қўяди[6].

Хонликдаги маҳаллий бошқарув тизими тепасида турган вилоят бошлиқларининг «ҳоким» (حاكم) деб аталиши хусусида маҳаллий муаррихларнинг XIX асрда ёзилган Қўқон хонлиги тарихига оид асарларида жуда кўп маълумотлар келтирилади. «Ансоб ус - салотин ...» асари муаллифи

Мирзо Олим Мушриф Қўқон хони Шералихоннинг ҳукмрон доира вакиллари билан кенгашиб, Марғилон вилоятига янги ҳукмдор тайинлаши ҳақида ёзар экан, қуйидагиларни қайд этади: «Арқони давлат билиттифоқ маслаҳат қилиб, ...Юсуф мингбошини Марғилонга ҳоким қилдилар»[7].

Бундай маълумотни Муҳаммад Юнуснинг асарида ҳам кўриш мумкин. Унда «Маллахон Ўтамбой кушбегини Тошканд ҳукуматидан олиб, Муҳаммад Мусо парвоначини Тошкандга ҳоким қилди» - дейилади[8].

Манбалардаги мавжуд бу каби маълумотлар А.П.Қаюмов ва Ҳ.Зиёевларнинг маҳаллий бошқарув тепасида турган ҳукмдорларнинг «ҳоким» деб аталгани хусусидаги фикрларини тасдиқлайди. Демак, манбалар маълумотларини таққослаш ва уларни тарихий тадқиқотлар маълумотлари билан солиштириш орқали хонликнинг маҳаллий бошқарув тизимидаги энг юқори лавозими ҳоким деб аталган деган қатъий фикрни илгари суриш мумкин.

Бу ўринда вилоят ҳокимларининг кушбеги, девонбеги, парвоначи деб номланиши масаласи ҳам алоҳида изоҳ талаб қилади. Қайд этиб ўтиш лозимки, ушбу мансабдорлар маҳаллий ҳокимиятда мазкур мансабларни эгаллагунларига қадар марказий бошқарув тизимида фаол иштирок этганлар. Улар ўз амаллари доирасида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатида муҳим роль ўйнаганлар ва муайян обрў-эътибор қозонганлар. Уларнинг айримларига баъзи сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра вилоятлар бошқаруви ишониб топширилган. Кўп ҳолларда улар бирор вилоятга ҳоким этиб тайинланганларидан сўнг ҳам мамлакат марказий бошқарув тизимида илгари эгаллаб турган мансабининг номи билан ҳам аталган. Тарихий манбаларда бу ҳолатни тасдиқловчи маълумотлар кўп учрайди. Шулардан бири ҳақида «Мунтахаб ут - таворих» асарида Қўқон ҳукмдори Умархон Тошкент ҳокими Ражаб девонбегининг илтимосига кўра, унинг ўрнига Лашкар кушбегини ҳоким этиб тайинлагани ҳақида қуйидагилар қайд этилади: «...ваъдасиға вафо айлаб Ражаб девонбегининг ўрниға Лашкар кушбегини Тошкандға ҳоким қилиб, ўзлари солим ва ғоним мутаважжиҳи Хўқанд бўлдилар»[9].

Марказий ҳокимиятда бирор бир мансабни эгаллаган амалдорни маҳаллий бошқарув тизимига раҳбар этиб юбориш тажрибаси бошқа Ўрта Осиё хонликларида ҳам қўлланилган. Жумладан, Бухоро амирлигида, Муҳаммад Али Болжувонийнинг «Тарихи Нофейи» асарида қайд этилишича, агарда бирор шаҳар ёки вилоятга ҳоким тайинламоқчи бўлсалар, аввало, тўқсаболардан тайинлаганлар[10].

Вилоят бошлиқларининг «бек» деб аталиши хусусида Сатторхон Абдуғаффоровнинг маълумотлари эътиборга лойиқ. У вилоятларни беклар ва ҳокимлар бошқарган деб эътироф этар экан, уларнинг фарқига тўхталиб, «...иккаласининг ҳам мавқеи тенг, фарқи, бек хон уруғидан, ҳоким эса оддий

фукарлардан» бўлган - деб ёзади [11]. Худоёрхоннинг сўнгги ҳукмронлиги даврида Марғилон вилоятида укаси Султон Муродбек, Андижон вилоятида катта ўғли Насриддинбек, Наманганда эса иккинчи ўғли Ўрмонбек ҳоким бўлганлиги ва уларнинг маҳаллий бошқарувда фаол иштирок этганликлари Сатторхон Абдулғаффоровнинг юқоридаги маълумотини тасдиқлайди. Демак, айрим вилоят ҳокимлари хоннинг яқин қариндошларидан бўлганлиги учун «бек» деб аталганлар.

Шу билан бирга хонлик тарихига оид манбаларда вилоят ҳокими этиб ҳукмдорнинг акаси ёки укаси тайинланган бўлса ҳам улар ҳоким деб юритилгани ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд [12].

Хонликда кечган сиёсий ва ижтимоий жараёнлар маҳаллий бошқарувда ҳам бир қатор ўзгаришларни юзага келтирди. Хусусан, пойтахтдан анча узоқда жойлашган ва XIX асрнинг дастлабки ўн йиллигида хонлик таркибига қўшиб олинган Тошкент ва жанубий Қозоғистон ҳудудларини бошқариш бирмунча қийинчиликларга олиб келди. Бу эса мазкур ҳудудларни бошқариш тизимига айрим ўзгартиришлар киритишни талаб этди. Шундан келиб чиқиб 1831 йилда Муҳаммад Алихон томонидан янги унвон жорий қилинди. Бу *бекларбеги* (بيگلر بيگى) унвони бўлиб, у фақат Тошкент вилояти ҳокимига берилган. Ушбу мансабдор бир қатор имтиёзларга эга бўлган, жумладан, унга хонликнинг шимолий ҳудудларидаги маъмурий бирликлар устидан назорат қилиш вазифаси топширилган.

Вилоят ҳокимларига маъмурий ҳудудни тўла бошқариш билан бир қаторда, вилоятдаги қўшинни бошқариш ҳам юклатилган эди. Хонликнинг асосий ҳарбий кучлари асосан вилоятларда тўпланган бўлиб, В.Наливкин ва А. Кун ўз асарларида бу қўшинларни бошқарган вилоят ҳокимларини «саркарда» ҳам деб қайд этадилар [13].

Уларнинг бу фикрларини маҳаллий муаррихларнинг маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, «Ансоб ус - салотин...» асарида шундай маълумот келтирилади. Унга кўра, Худоёрхон биринчи сафар тахтга ўтиргандан сўнг мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутган шахслардан бири Мусулмонқули томонидан Нормухаммад додхоҳ ҳарбий аҳамиятга эга бўлган қалъа Кировчига саркарда (سرکرده) қилиб тайинланади [14].

Вилоят ҳокимлигига ва маҳаллий бошқарув тизимининг нуфузли вазифаларига мансабдорлар хон томонидан махсус давлат ҳужжати бўлган ёрликлар асосида тайинланган. Маҳаллий бошқарув кенгаши ҳам вилоят ҳокими ҳузуридаги мансабдорлардан тузилган.

Т.Бейсембиев «Тарихи Шохрухий» асари маълумотларига таяниб, Тошкент вилояти ҳокимининг икки ёрдамчиси бўлганлигини қайд этиб, улар маҳаллий бошқарувнинг муҳим жабҳаларига жавобгар бўлганликларини таъкидлайди [15].

Унинг кўрсатишича, уларнинг биринчиси фуқаролик ишлари ва солиқ йиғиш билан шуғулланиб, у саркор (ёки мирзабоши), иккинчиси ҳарбий масалалар билан шуғулланиб ботирбоши деб аталган[16]. Бу икки мансаб эгаси маҳаллий бошқарув тизимида муҳим ўрин тутган бўлиб, уларнинг фаолиятисиз вилоятлар маъмуриятини тасаввур қилиб бўлмас эди. Айниқса, вилоятлардаги фуқаролик ишлари ва солиқлар йиғишга мутасадди бўлган саркорлар (سرکار) ҳокимларнинг асосий ёрдамчилари бўлган. Маҳаллий бошқарув тизимида саркорнинг асосий рол ўйнаганлигини Р.Набиев ҳам ўз тадқиқотида таъкидлаб, уларнинг бир вақтнинг ўзида ҳам аграр масалаларни, ҳам савдо - сотиқ муносабатларини, ҳам хунармандчилик корхоналарини назорат қилганлигини ва олий ҳукмдорнинг ҳамда вилоят ҳокимларининг хўжалигидаги барча масалаларда ҳам муҳим ўрин тутганлигини қайд этади[17].

Саркорлар зиммасига қишлоқларнинг амин (امين) ва оқсоқоллари (اقساقال) билан биргаликда олий ҳукмдорнинг топшириғига биноан ҳашарларга мардикорларни тўплаш ҳам юклатилган[18].

Айрим вилоятларда саркорнинг ўрнига бу вазифани мирзабоши бажарганлиги тарихий манбаларда ўз аксини топади. Хусусан, «Ансоб ус - салотин...» асарида, 1848 йилда Мусулмонқулининг мингбоши мансабидан бўшатилиб, Чуст вилоятига ҳоким қилингани, у билан бирга Мирзо Абдурахимнинг мирзабоши этиб тайинлангани қайд этиб ўтилади[19].

Маҳаллий бошқарув тизимида молия ишлари билан ҳам саркор (ёки мирзабоши) шуғулланган. Бу фикрни тарихий асарлар ва архив ҳужжатлари маълумотлари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, 1873 - 1874 йилларга оид архив ҳужжатида Марғилон вилоятида молия ишлари, хусусан, кирим - чиқим дафтари Муҳаммад Олим саркор томонидан юритилганлиги қайд этилади[20]. Саркорлар зиммасига, шунингдек, бошқа вазифалар ҳам юклатилган. Тарихий ҳужжатлар саркорларнинг марказий ва маҳаллий бошқарув тизимида унинг мансабдорлари, турли шахсларнинг илтимосларини қондиришга жавобгар шахс бўлганлигини ҳам кўрсатади. Бир сўз билан айтганда, саркорлар уларнинг турли характердаги моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга жавобгар эди. Бу ҳолатни тасдиқловчи маълумотлар «Кўқон хонлари архивида» кўплаб топилади. XIX асрнинг 70 - йилларига оид айрим ҳужжатларда саркорларга бу борада аниқ кўрсатмалар берилгани акс этган. Хусусан, 1873 - 1874 йилларга оид паттада Сайид Шоҳ саркордан Марғилондан келган меҳмонларнинг зиёфати учун ҳўл мева ва ширинликлар сотиб олишга пул, хатми қуръон учун қўй, қориларга бериш учун пул ажратиш ҳақидаги кўрсатма ўз аксини топган. Шу даврга оид бошқа бир ҳужжатда эса, Сайид Шоҳ саркорга Манас сағирининг тўйига тўёна сифатида адрас ва чит бериш ҳақида кўрсатма берилади. Асосан, «хон амлоқларининг бошлиғи, хонга тегишли устахоналар, корхоналар ҳамда -

қурилиш ишларига бошчилик» қилишга мутасадди бўлган саркорнинг марказий бошқарув тизимидаги каби маҳаллий бошқарув тизимида ҳам фаолияти доираси ўзгариб борганлиги хонликдаги мураккаб бошқарув тизимининг XIX аср 50 - 70 йилларига келиб соддалашиб борганлиги, бир амалдор бир неча мансаб эгалари вазифаларини ўз фаолиятида мужассамлаштирганини кўрсатади.

Хонликнинг маҳаллий бошқарув тизимида марказий бошқарув тизимидаги каби турли диний мансаб ва амаллар мавжуд эди. Қўқон хонлари томонидан берилган ёрликлардан маълум бўлишича, вилоятларда ҳам марказий бошқарув тизимидаги сингари қозикалон, хожакалон, садр каби бир қатор мансабдорлар фаолият юритишган. Улар ушбу мансабларга олий ҳукмдор томонидан тайинланган. 1825 йилда Муҳаммад Алихон томонидан Ўратепа вилоятига Муҳаммад Солиҳхожанинг хожакалонлик мансабига тайинлангани, Султон Саййидхон томонидан эса 1864 йил Тошкент вилояти қозикалони мансабига Ҳакимхўжа эшон тайинлангани ҳақидаги ҳужжатлар юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. Бу маҳаллий бошқарувдаги нуфузли лавозимларга турли амалдорлар фақат хон томонидан тайинланганлигидан далолат беради.

Маҳаллий бошқарувида садр лавозими ҳам мавжуд бўлиб, улар, одатда, «вақф мулкларининг даромадларига ва ҳисоб - китобига жавобгар киши» ҳисобланган. А.Семёновнинг кўрсатишича, Бухорода ҳам садрнинг вазифаси деярли шундай бўлиб, у вақф мулкларидан олинадиган солиқларни назорат қилган. Садрларнинг фаолияти фақат шу билан чегараланиб қолмаган. Улар Шарқ мамлакатлари ижтимоий - сиёсий ва маънавий ҳаётида муҳим ўрин тутган. Хусусан, Муҳаммад Рафи Ансорийнинг ёзишича, Эронда садрлар бутун вақфларни бошқариш билан бирга барча саййидлар, уламолар, мударрислар, қозилар, шайхулисломлар, муаззинлар ва қориларни ўз раҳнамолигига олган. Бу ҳолатдан Ўрта Осиё, жумладан, Қўқон хонлиги ҳам мустасно эмас эди. Садрларга олий ҳукмдорлар ҳам, вилоят ҳокимлари ҳам алоҳида эҳтиром кўрсатганлар. Вилоят марказларида маънавий ҳаётни бир маромда ушлаб туриш ва ҳокимларни ўзбошимчаликлардан сақлаш учун садр лавозими жорий қилинган, дейиш мумкин.

Қўқон маҳаллий бошқарув тизимида ҳам, бошқа Ўрта Осиё хонликларида кузатилгани каби, қозилар (قاضى) муҳим ўрин тутган. Уларнинг зиммасига фуқароларнинг арз ва шикоятлари, талаблари асосида шариат қонунларига асосланган ҳолда судлов ишларини амалга ошириш юклатилган эди. Қўқон хонлигида вилоят ва шаҳар қозилари, Бухоро ва Хива хонликларидан фарқли равишда «хон ёрлиғига биноан» шаҳар ҳокимлари томонидан тайинланар эди. Шаҳар ҳокимлари ҳузурида илмий мунозаралар ташкил этилиб, унда ўзининг диний билимларини кўрсата олган, шариат асосларини билган ўқимишли кишиларга ҳоким «муллалик, муфтийлик, қозилик, мирзалик ва мударрислик

лавозимларини берган». Бухорода эса қозиларни марказий бошқарув тизимидаги каби маҳаллий бошқарув тизимида ҳам олий ҳукмдор тайинлаган. Кўп ҳолларда қозиларни тайин этишда уларнинг қозилар авлодидан эканлигига ҳам эътибор берилган.

Қозилар, одатда, хазинадан маош олмаганлар. Улар асосан турли қозилик ҳукмларининг тайёрланиши, хусусан, никоҳ ўқиши, ҳар хил ҳужжатларни расмийлаштириши ва бошқалардан келиб тушадиган даромадлар ҳисобига яшаганлар. Уларнинг маош билан таъминланмаганлиги баъзи ҳолларда қозилар орасида салбий ҳолатлар, жумладан, порахўрликнинг келиб чиқишига олиб келган.

Маҳаллий бошқарув тизимида фаолият юритган қозилар бу бошқарув тизимининг тепасида турган ҳокимлар, беклар олдида жавобгар эди. Шу билан бирга маҳаллий ҳукмдорлар ҳам айрим ҳолларда қозилар фикри билан ҳисоблашишлари лозим эди. Бундай ҳолатлардан бирини тасдиқловчи маълумотни сибирлик казаклар Милюшин ва Батарышкинлар қайд этиб ўтади. Унга биноан, Авлиёотада асир этилганидан сўнг Тошкент ҳокимиغا топширилган казакларни саркор қатл этишни маслаҳат беради. Ҳоким уни қози олдида юбориб, бу ишнинг қонунга зид бўлмаслигини суриштириб келишни буюради.

Қўқон хонлигидаги маҳаллий бошқарув тизимининг таҳлили шуни кўрсатадики, у Бухоро ва Хива хонликларидаги каби кўринишга эга бўлиб, Қўқонда бу тизимнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд эди. Хонликнинг марказий бошқарув тизимида кузатилгани каби, маҳаллий бошқарув тизимида ҳам турли даврларда чигал тарихий жараёнлар оқибатида, айниқса, XIX асрнинг 50 - 70 йилларида, мураккаб бошқарув аппаратининг содаллашиб борганини, турли мансаб эгалари масъул бўлган вазифаларнинг битта мансабда мужассамлашганини кузатиш мумкин. Шунингдек, Қўқон хонлигининг маҳаллий бошқарув тизими асосан мамлакатнинг бюджетига маблағ тўплаш, яъни солиқ тизими билан банд бўлганлигини кўриш мумкин. Маҳаллий ҳукмдорлар ҳисобланган ҳокимлар кўп ҳолларда ўзи бошқараётган ҳудуд иқтисодиётининг ўсиши, аҳолининг фаровон ҳаёт кечириши борасида бирор бир тадбирни амалга оширишни ўйлаб ҳам кўрмаганлар. Сурункали давом этган хонлик маҳаллий бошқарув тизимидаги бундай ҳолат натижасида аҳолининг норозилиги кучайиб борган. Оқибатда Россия империясининг Қўқон хонлигининг шимолий ҳудудлари бўлган жанубий қозоқ ерларини жадал босиб олишига имкон яратилган.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Бейсембиев Т. Бейсембиев Т. «Тарихи Шахрухи» - как исторический источник... - С. 70.
2. Плоских В. Киргизы и Кокандское ханство... - С.110.
3. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити... -Б. 30.
4. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш... -Б. 33.
5. Қосимов Й. Қўқон хонлиги тарихи очерклари... -Б.14.
6. Сооданбеков С. Кўрсатилган асар, -С. 97.
7. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ..., -Б. 33.
8. Муҳаммад Юнус Тойиб. Тарихи Алимкули Амирлашкар. №1. -Б. 218.
9. ЎзРФА ШИ қўлёзма, инв. №594. -281а варақ.
10. Болжувоний Муҳаммад Али. Тарихи Нофеий. Т., «Академия» 2001, -Б. 23.
11. Саттархан Абдул-Гафаров. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости, 1892, №26.
12. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ..., -Б. 80.
13. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Т.117, -С. 170.
14. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ..., -Б. 41.
15. Бейсембиев Т. Высшая администрация юга Казахстана в период Кокандского ханства (1809 - 1865),
16. Ўша жойда,
17. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Т., 1973. -С. 228 - 231.
18. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства., -С. 236.
19. Мирзо Олим Мушриф. Ансоб ус - салотин ..., -Б. 46.
20. ЎзР МДА, Ф - 1045, оп - 1, д - 2393; 2394.